

УДК 94(477.43/.44)"17":[005.5:631.1]
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.2>

Марія ГАЙСЕНЮК, асп.
ORCID ID: 0009-0008-8110-1589

e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

УПРАВЛІННЯ МАЄТКАМИ ЧАРТОРИЙСЬКИХ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Вступ. У другій половині XVIII ст. магнатські маєтки були важливим елементом економічного життя Речі Посполитої. Серед них вирізнялися подільські володіння родини Чарторийських – один із найбільших приватних комплексів того часу. Їхня ефективна адміністративна система поєднувала централізований фінансовий контроль і місцеве управління, що сприяло формуванню ранньої "маєткової бюрократії" та стабільності господарства.

Методи. Дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності. Застосовано джерелознавчий, порівняльний і структурно-функціональний методи, а також елементи просопографічного підходу.

Результати. Встановлено, що управління подільськими володіннями Чарторийських спиралося на ієрархічну структуру вищих урядників – від генерального комісара й генерального економа до економів ключів, адміністраторів фільварків і спеціалізованих офіціалістів, які управляли фільварковою челяддю, ремісниками та селянами. Система забезпечувала ефективний контроль за господарством, регулярну звітність і постійний обмін інформацією між місцевими урядниками та власником. Виявлено, що рівень оплати праці визначається обсягом обов'язків і значенням ключа, у якому служив урядник. Матеріальна винагорода передбачала грошові виплати, натуральне забезпечення, одноразові графікації й пожиттєві пенсії.

Висновки. Досвід Чарторийських у керуванні подільськими маєтками демонструє, що ефективність великого господарства визначалася не лише масштабами володіння, а насамперед якістю управління. Децентралізована структура, побудована на особистій довірі та лояльності урядників, поєднувала контроль і гнучкість у прийнятті рішень. Завдяки матеріальному заохоченню і турботі про службовців Чарторийським вдалося створити стійкий адміністративний апарат, що забезпечував економічне зростання та підтримував політичну вагу родини в другій половині XVIII ст.

Ключові слова: магнатський маєток, Чарторийські, урядники, офіціалісти, Подільське воєводство, шляхта, Річ Посполита.

Вступ

У другій половині XVIII ст. великі магнатські володіння були важливим елементом господарського життя Речі Посполитої. Вони забезпечували власникам значні прибутки, необхідні для підтримання їхнього соціального статусу та участі в політичному й культурному житті. Управління такими розгалуженими маєтковими комплексами вимагало чіткої адміністративної структури, злагодженої роботи урядників і постійного контролю з боку власника. У цьому контексті особливий інтерес становить досвід родини Чарторийських, чия система управління давала змогу ефективно організовувати господарство та збільшувати прибуток.

Огляд літератури. Аналіз історіографії засвідчує зростання інтересу до проблеми функціонування магнатських господарств у ранньомодерний період. Структуру управління маєтками та взаємини між власниками й урядниками розглянуто у працях істориків Ю. Овсінського (2001; 2004), М. Стафійчук (2025), Т. Зелінської (2003), В. Серчика (1965; 2000), У. Кічинської (2024), М. Мілюньського (2009) та ін. Незважаючи на наявні напрацювання, питання адміністративної організації маєтків Чарторийських у Подільському воєводстві залишається недостатньо вивченим.

Джерельну основу дослідження становлять архівні матеріали, що відображають господарську й адміністративну діяльність у володіннях Чарторийських на Поділлі у другій половині XVIII ст. Серед них найбільш інформативними є описи маєтків (Massy fortun..., 1778; Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich, 1643–1843), книги прибутків і витрат Августа Александра й Адама Казимира Чарторийських (Księgi percepty i ekspensy..., 1764–1782), рахункові книги Генерального комісаріату (Komisariat międzyboski dóbr..., 1768; 1786–1787) та окремих ключів (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800), інвентарі Кам'янецького й Летицького староств (Inwentarz Starostwa

Kamienieckiego..., 1789), а також приватне листування Чарторийських із їхніми урядниками (Czartoryski, 1783; 1788). Сукупність цих матеріалів допомагає відтворити структуру управління, визначити компетенції офіціалістів і простежити механізми контролю та звітності у великих магнатських володіннях.

Мета дослідження: висвітлити організаційну структуру та систему управління маєтками Чарторийських у Подільському воєводстві в другій половині XVIII ст.

Методи

Дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності. Використано джерелознавчий метод для критичної оцінки й інтерпретації архівних документів, порівняльний – для зіставлення адміністративної системи Чарторийських із моделями управління інших магнатських господарств, а також структурно-функціональний – для визначення ролі окремих урядників у загальній системі управління. Додатково застосовано елементи просопографічного підходу з метою реконструкції службових кар'єр і соціального складу адміністрації маєтків.

Результати

Маєтки Чарторийських у Подільському воєводстві. Князівська родина Чарторийських володіла значними маєтками в Подільському воєводстві, отриманими внаслідок шлюбу руського воєводи Августа Александра Чарторийського з Марією Зоф'єю Денгофф, спадкоємицею роду Сенявських (Majewska-Maszkowska, 1976, s. 97). Завдяки спадковим володінням дружини й ефективному управлінню, зокрема погашенню боргів й упровадженню впорядкованої адміністративної системи, князь Август Александр перетворив родові маєтки на велике магнатське латифундійне господарство, що стало не лише джерелом родинного багатства, а й важливим чинником формування суспільної ролі Чарторийських і їхнього впливу на політичне життя Речі Посполитої (Kuras, 2010, s. 43–48).

У 1778 р. маєтки родини Чарторийських охоплювали близько 20 % усіх приватних володінь, розташованих у межах Подільського воєводства. До їхнього складу входили 121 село та 6 міст (Serczyk, 1965, s. 19). Згідно з описом родинного майна, їхня загальна вартість досягала 19 820 694 злотих, 93 гроші та 66 динарів, що становило майже третину всієї фортуни однієї з найзаможніших родин Речі Посполитої (Massy fortun..., 1778, s. 141–142). Серед подільських володінь найбільшу економічну цінність мав Меджибізький ключ, вартість якого оцінювали в понад п'ять мільйонів злотих – до нього належали 1 місто та 47 сіл (Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich, 1643–1843, s. 21–22). Межибіж водночас виконував функцію адміністративного центру Генерального комісаріату подільських й українських маєтків, до складу якого входили також ключі Зінківський, Миколаївський, Старосенявський, Сатанівський, Тарнорудський і Гранівський (Опис меджибізького двору, 1754, арк. 1–7; Serczyk, 1965, s. 20, 36). Останній, попри своє розташування в межах Брацлавського воєводства, був підпорядкований Меджибізькому комісаріату з огляду на безпосередню територіальну близькість та господарську доцільність (Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich, 1643–1843, s. 24–25). Маєтки, розташовані на території Подільського воєводства, переважно належали до дідових володінь руської воєводини Марії Зофії Чарторийської. Натомість незначні поселення – село Черепова, приєднане до Миколаївського ключа, а також Завадинці, Скіпче та Слобідка Скіпецька¹, що утворювали невеликий Завадинецький ключ, – входили до складу маєтностей князя Августа Чарторийського (Massy fortun..., 1778, s. 53–54). У межах цієї адміністративної структури виокремлювалися також Летичівське та Кам'янецьке генеральне староства, що перебували у підпорядкуванні генерального подільського старости (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 15). Окрім того у посіданні Августа Чарторийського перебував Вишнівчик (Summariusz królewskich..., 1770, s. 43).

На межі Руського та Подільського воєводств розташовувалися Гримайлівський і Товстецький ключі (Kuras, 2010, s. 46). На відміну від інших подільських володінь, вони функціонували поза структурою генерального комісаріату й управлялися окремо, особливо після 1772 р., коли західна частина Подільського воєводства разом із Червоногородським повітом опинилася під юрисдикцією Габсбурзької монархії внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (Крикун, 2011, с. 79). Маєтки, розташовані в цих ключах, залишилися власністю Чарторийських, які, подібно до інших магнатських родів, що володіли землями в Галичині та на Поділлі (зокрема Потоцьких і Жевуських), набули статусу "sujets mixtes" – тобто "змішаних підданих" (Butterwick, 2022, s. 151).

Подальші зміни в структурі Генерального комісаріату відбулися у 1782 р., коли внаслідок поділу спадщини руського воєводи між його дітьми Сатанівський і Тарнорудський ключі були передані Ізабеллі Любомирській (Majewska-Maszkowska, 1976, s. 97). Відтоді управління цими маєтками здійснювалося незалежно від Меджибізького комісаріату. Інвентарі та рахункові книги Сатанівського та Тарнорудського ключів нині зберігаються в архіві родини Потоцьких із Ланьцута (Inwentarze dóbr satanowskich..., 1796; Sumariusze rachunków klucza..., 1770–1782; Sumariusze rachunków generalnych klucza..., 1782–1796).

Організаційна структура магнатських маєтків Чарторийських на Поділлі, а також характер діяльності їхнього адміністративного апарату загалом не відрізнялися від

моделей управління, поширених в інших регіонах Речі Посполитої (Serczyk, 1965, s. 30). Август Александр Чарторийський успадкував систему управління від Сенявських, головною рисою якої був повний контроль і суворі звітність за всіма напрямками господарської діяльності (Kicińska, 2024, s. 117). Однак значна територіальна віддаленість подільських володінь від основних родових резиденцій – Сеняви, Пулав і Варшави та зростання кількості маєтків вимагали певної децентралізації управління. На практиці це означало наділення урядників широкими виконавчими, обліковими та наглядовими повноваженнями, що забезпечували безперервне функціонування господарства за відсутності власників (Овсінський, 2004, с. 62).

Управителі маєтків Чарторийських, Потоцьких, Вишневецьких, Сангушків й інших магнатських родин зазвичай лише раз на рік приїжджали до своїх панів у столицю, щоб відзвітувати про результати господарювання (Serczyk, 1965, s. 31). Проте такого контролю часто виявлялося недостатньо. Адам Фрончик у своїй біографії Адама Казимира Чарторийського зауважував, що наприкінці 1770-х рр. у маєтках родини "почастішали зловживання та випадки жорстокого поводження з підданими...", а господарство, особливо фінанси, почали зазнавати серйозних втрат" (Frączyk, 2012, s. 386). На думку автора, причини цього полягали насамперед у низькому рівні залученості генерального подільського старости до справ політичного й економічного управління, а також у тому, що адміністрація маєтків спиралася лише на давніх приятелів і повірених. Сучасник Адама Казимира, Фрідріх Шульц, писав про нього: "... князь сам стану своїх маєтків не контролює (...) Він лише знає, що може щороку сплатити належні відсотки й утримувати дім, не роблячи нових боргів. Решту бачать тільки його управителі маєтків у селі, а банкіри у місті" (Schultz, 1956, s. 140). Однак уже в 1780-х рр. відбулися певні зміни: помітним стало зростання уваги Адама Казимира Чарторийського до господарських справ і контролю за управлінням маєтностями. За свідченням Єжи Сороки, князь регулярно – приблизно раз на два роки – відвідував свої володіння на Поділлі та в Галичині, здійснюючи візитації приватних володінь і королівщин (Soroaka, 1881, s. 191). Підтвердження його особистої залученості до управління подільськими маєтками зустрічаємо й у кореспонденції. Наприклад, у листі до племінника Клембовського від 27 грудня 1786 р. А. Чарторийський доручав передати кошти губернатору кам'янецького староства Гжегожу Чайковському на виготовлення нових таблиць для збору податків і мит, оскільки старі були пошкоджені від часу та дощів, а також підготувати "інструкцію для забезпечення справедливості" щодо стягнення чопового з міщан Миколаєва (Czartoryski, 1786, арк. 21). Водночас значний обсяг справ і територіальна розгалуженість володінь вимагали делегування повноважень. Тому, з метою забезпечення належного функціонування системи управління маєтками, Чарторийські спиралися на мережу довірених офіціалістів – урядників скарбу, які мали широкі адміністративні, господарські та судові повноваження.

Маєткова адміністрація. Вищим органом управління володіннями Чарторийських на Поділлі був Генеральний комісаріат подільських і українських маєтків. Згідно з даними, наведеними у табл. 1, його структура мала чітку ієрархію: генеральному комісару підпорядковувалися губернатори, підстарости та спеціалізовані урядники – стайничі, лісничі, а також скарбові службовці (писарі, рахмістри, касири, ревізори) (Kicińska, 2024, s. 117).

¹ Сучасна назва: с. Слобідка-Скипчанська у Чемеровецькій селищній громаді Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Така система поєднувала елементи централізованого управління із чітким розподілом компетенцій між різними рівнями адміністрації (Serczyk, 1965, s. 32).

У таблиці подано склад і чисельність урядників, що виконували адміністративні, господарські, обрахункові та наглядові функції в межах Генерального комісаріату подільських і українських маєтків станом на 1778 р.

До основних обов'язків генерального комісара належали загальний нагляд за господарством, контроль за діяльністю нижчих урядників й управління фінансами: видача розпоряджень щодо різних виплат офіціалам, нагляд за збором податків, виписування квітів, підписанням контрактів, а також контроль за надходженням коштів до каси Генерального комісаріату та звітування перед власником (Предписания графа Потоцкого Станислава..., 1778–1790, арк. 2; ВКС w Krakowie, rkps 7905, k. 1–8; Kwity i asygnacje..., 1786–1793, s. 14; Księgi percepty i ekspensy..., 1764–1782, s. 5) За підписом

комісара виділяли кошти на публічні потреби. Наприклад, Т. Бернатович затверджував видатки на проведення подільських сеймиків (зі скарбу Кам'янецького староства) й отримував додаткову винагороду за їхню організацію (Ekspensa pieniężne..., 1790, s. 28–30). Крім того, комісар розглядав апеляції від губернаторських судів, які вирішували справи селян і дрібної челяді у приватних володіннях магната та мав право видавати розпорядження, що регулювали повсякденне життя місцевого населення (Kuras, 2010, s. 51). Він контролював і систематизував звітність, отримувану від управителів ключів, тим самим оцінював ефективність їхньої діяльності та міг впливати на кадрові рішення (Овсінський, 2024, с. 62). Водночас генеральний комісар перебував у постійному контакті з магнатом, підтримуючи регулярне листування, у якому звітував про стан господарства, фінансові справи та поточні потреби маєтків (Kicińska, 2024, s. 117).

Таблиця 1

Склад і чисельність вищих урядників Генерального комісаріату подільських і українських маєтків у 1778 р.

Управління маєтками		Рахунковість та архівні справи		Нагляд за маєтками	
Уряд	К-сть	Уряд	К-сть	Уряд	К-сть
Генеральний Комісар	1	Рахмістр	1	Ревізор	1
Генеральний Економ	1	Архіваріус	1	Люстратор	?
Губернатор (Економ)	7	Провентовий Писар	6		
Підстароста (Адміністратор)	41	Касир	1		
Стайничий	7				
Лісничий	11				
Конюший Стад Подільських і Українських	1				
Підконюший	2				
Стаєнні	?				

Джерело: Massy fortun..., 1778, s. 116–128.

Уряд генерального комісара подільських маєтків Чарторийських посідали смоленський стольник Віслоцький, пан Івановський та його наступник – вітебський стольник Томаш Бернатович (Komisariat międzyboski dóbr..., 1768, s. 1; Czartoryski, 1904, s. 25). Генерального комісара призначав особисто власник маєтків, тож цей уряд зазвичай обіймала людина, яка користувалася довірою князя, мала добру репутацію та належну освіту. Зі спогадів Адама Єжи Чарторийського відомо, що Томаш Бернатович отримав нагляд за подільськими маєтками у 1782 р. Попередньо він був відправлений князем Адамом Казимиром Чарторийським за кордон для здобуття господарської освіти (Czartoryski, 1904, s. 25). Це свідчить про прагнення Чарторийських до професійного управління маєтками та підготовки освічених урядників.

Символічним жестом пошанування осіб, які обіймали високі посади в системі управління маєтками, було надання їм земських урядів. У випадку з генеральними комісарами подільських маєтків ці уряди мали переважно номінальний характер, оскільки у другій половині XVIII ст. території, що згадувалися в їхній титулатурі, вже не належали Речі Посполитій (Czerpe, 1999, s. 78). Водночас сам факт збереження таких титулів підкреслював соціальний престиж і символічне значення служби в магнатській адміністрації.

Однією з провідних постатей в управлінні комісаріату був генеральний економ, який, залежно від потреб, здійснював об'їзди маєтків і звітував як перед комісаром

подільських володінь, так і безпосередньо перед власником. До його обов'язків належав контроль за діяльністю підлеглих економів й адміністраторів, а також нагляд за роботою провентових і пропінаційних писарів. Він проводив ревізії господарств, регулярно відвідував маєтки, перевіряв стан фільварків, пасік, млинів, ставків, комор, лісів, отар, стаєнь і хлівів, ретельно оцінюючи ефективність їхнього функціонування (Serczyk, 1965, s. 32). Окрім господарських завдань, він виконував також поліційні та судові функції, зокрема відповідав за розшук, повернення та покарання збіглих селян (Овсінський, 2004, с. 64–68). У деяких випадках генеральний економ міг одночасно бути головним рахмістром, як це спостерігаємо в діяльності пана Піянецького (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Показовим є також приклад генерального економа Дашкевича, який у 1778 р., під час люстрації маєтків Чарторийських, визначав вартість майна в межах підготовки до попереднього поділу спадщини між Ізабелою Любомирською, уродженою Чарторийською, й Адамом Казимиром Чарторийським (Massy fortun..., 1778, s. 116).

Губернатори (економи) управляли великими комплексами маєтків – ключами або староствами, до складу яких зазвичай входило й місто. До їхніх компетенцій належав нагляд за найприбутковішими галузями магнатського господарства, зокрема виробництвом, зберіганням і переробкою зерна, ремеслами, млинарством і шинкарством (Kuras, 2010, s. 50). У подільському комісаріаті загалом

функціонувало сім ключів, управління якими на межі XVIII–XIX ст. здійснювали економи – Корозевський, Пьотровський, Марчинкевич та ін. (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 36, 79, 103). Уряд губернатора Кам'янецького староства за часів управління Адама Чарторийського обіймав Гжегож Чайковський (Kwity i asygnacje..., 1786–1816, s. 2). Ключ, яким керував економ, становив одночасно територіальну й облікову одиницю, на підставі якої здійснювалися, зокрема, оплата праці (Klucz międzyboski, 1749–1750, s. 35; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17).

Підстарости (адміністратори) відповідали за управління фільварками. Вони підпорядковувалися економам і становили найнижчу ланку в ієрархії домініальної адміністрації. Основним їхнім завданням була організація та контроль виробництва у фільварках (Serczyk, 1965, s. 33). До обов'язків адміністраторів належали нагляд за польовими роботами – оранкою, сівбою, жнивими та звозенням урожаю, контроль за раціональним використанням ґрунтів, утриманням худоби, а також за технічним станом мостів, гребель, ставків і млинів (Kicińska, 2024, s. 118). Адміністраторам суворо заборонялося самостійно укладати контракти, видавати орендарию квити чи вимагати від них гроші; вони також не мали права розпоряджатися збіжжям без дозволу губернаторів чи писарів (Овсінський, 2001, с. 201–202). У 1778 р. в подільських маєтках Чарторийських працював 41 адміністратор (див. табл. 1). Зазвичай один адміністратор керував одним фільварком, однак траплялися випадки, коли в менших господарствах його обов'язки виконував доглядач (dozorca) (Гелей, & Левицька-Ревуцька, 2019, с. 22). У Меджибізькому ключі 11 адміністраторів опікувалися 13 фільварками, що свідчить про гнучкість системи управління та різний масштаб господарських одиниць (Massy fortune..., 1778, s. 116–128; Serczyk, 1965, s. 37).

Попри зовні просту організацію, система управління була значно складнішою, ніж може здаватися. Окремі напрями господарства доручалися офіціалістам – комірникам, лісничим (11 осіб), ставничим (7), пасічникам, млинарям і підпорядкованій їм службі (Kuras, 2010, s. 50). Вони здійснювали нагляд за різними ділянками латифундіального господарства, хоча точний обсяг їхніх повноважень не завжди можна визначити. Імовірно, ці службовці керували підданими селянами, зайнятими у відповідних галузях фільваркового виробництва. Їхнім основним завданням було підтримання пасік, ставків і лісів у належному стані, запобігання збиткам і розвиток спеціалізованих видів господарської діяльності з метою підвищення прибутковості (Serczyk, 1965, s. 37).

Офіціалісти, які служили в магнатських маєтках, здебільшого походили зі шляхетського середовища. Для представників середньозаможної шляхти така служба ставала можливістю увійти до близького оточення магната і, користуючись його протекцією, розпочати земську чи гродську кар'єру – як це спостерігаємо у випадку гродського писаря Міхала Дружбацького (Buczek, 1958, s. 403). Натомість дрібна шляхта розглядала службу в маєтках як спосіб забезпечити стабільне матеріальне становище та соціальний престиж. Дослідження Терези Зелінської показують, що у володіннях Радзивілів у Великому князівстві Литовському більшість офіціалістів не мала реальних шансів на отримання земських урядів – зокрема через велику кількість дрібної шляхти, залученої до адміністративної служби (Zielińska, 2003, s. 279–280). Подібна ситуація, імовірно, траплялася й у подільських маєтках Чарторийських, хоча через неповноту та фрагмен-

тарність джерельної бази це припущення поки не можна підтвердити однозначно.

Окрім центральних урядників, окреме місце в структурі господарства посідали слуги та фільваркова челядь, яких умовно можна поділити на постійних і тимчасових працівників. До постійних належали парубки, наглядачі, що керували роботою підданих під час виконання панщини (roganiasze), пастухи, вівчарі, кухарі, броварі, горілчані майстри та інші, які отримували щорічну винагороду зі скарбу (Miłtuński, 2009, s. 230). Ця категорія службовців, як і тимчасові ремісники, походила переважно з місцевого плебсу, тобто із середовища селянства та міщанства, що забезпечувало маєтки необхідною робочою силою.

У рахункових книгах комісаріату регулярно згадуються численні ремісники, залучені до виконання тимчасових робіт. Найчастіше ці фахівці залучалися до різного роду будівельних або ремонтних робіт у маєтках. Серед них – ковалі, малярі, столяри, вапнярі, гірники, копачі тощо (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 18).

Змішану систему підпорядкування та звітності в Подільському воеводстві мали доглядачі князівських стайнь. Керівництво подільськими стадами у 1780-х рр. здійснював генеральний конюший Александр Пашковський, якому допомагали підконюші Масловський та Анджей Чатовський (Czartoryski, 1788, s. 17.; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). На відміну від більшості офіціалістів, А. Пашковський підпорядковувався також головному конюшому князя Єжи Сороці (Soroaka, 1881, s. 189). Витрати на утримання стайнь і виплати конюшим та стаєнним обліковувалися з комісарського скарбу окремо від інших службовців (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Потреби двору в цій сфері ретельно заносили до спеціальних "Книг стад" (Kuras, 2010, s. 58). До обов'язків доглядачів стайнь належали догляд за тваринами, транспортування коней для потреб двору або на продаж, закупівля нових порід коней і волів, а також контроль за їхнім утриманням і годівлею (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 33; Komisariat międzyboski dóbr..., 1768, s. 26, 29). Облік діяльності стайнь, виданого вівса та сіна, а також кількості лоша́т, кобил і жеребців у табунах комісаріату вів стаєнний писар Зелінський (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 11).

Важливою ланкою в організації господарства була князівська пошта, котра не належала до управлінського апарату, але забезпечувала сталий обмін інформацією між урядниками. Наприкінці XVIII ст. до складу меджибізької пошти входили офіціалісти – писарі Ожеховський і Погурський, які вели облік листування, витрат і руху кореспонденції, а також челядь: поштарі, візники, конюші та ковалі. Пошта мала власних коней і транспорт, що утримувалися коштом комісарського скарбу. У 1800 р. витрати на її утримання стягали 18016 злотих у сріблі і 500 у міді, з них 1240 злотих у сріблі та 200 у міді становили виплати для офіціалістів і челяді (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 4–5). Ця служба відігравала важливу роль у забезпеченні ефективного управління розгалуженими маєтками Чарторийських.

Окрему категорію становили офіціалісти, відповідальні за облік і ведення архівної документації. До них належали провентові писарі, до обов'язків яких входило ведення рахункових книг, реєстрація прибутків від фільварків, оренд, торгівлі та промислового виробництва, а також контроль за надходженням коштів до скарбу (Serczyk, 1965, s. 33). У подільських маєтках Меджибізького комісаріату діяло щонайменше шість провентових писарів, хоча у видатках Миколаївського та Сатановського ключів

згадок про їхню діяльність немає (Massy fortune..., 1778, s. 116–128). З інвентаря Кам'янецького староства 1789 р. відомо, що посаду провентового писаря в Кам'янецькому старостві обіймав Каєтан Юзеф Бжозовський (Inwentarz Starostwa Kamienieckiego..., 1789, s. 78).

Пропінаційні писарі опікувалися сферою виробництва та продажу алкогольних напоїв у гуральнях і броварнях. Вони контролювали роботу гуральняної челяді, стежили за витратою зерна та якістю виготовлених "трунків", а також вели облік прибутків від пропінації (Овсінський, 2004, с. 64–68). У документах їх часто називали "горілчаними писарями" або "писарями броварень" (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 103, 130). Крім того, до скарбової служби входили писарі складів й окремих фабрик, що відповідали за облік запасів і рух товарів (Zielińska, 2003, s. 268).

Однією з основних передумов ефективного управління такими розлогими земельними володіннями, безперечно, було копіювання та збереження документації, необхідної як для підтвердження правового стану рухомого й нерухомого майна, так і для обліку фінансово-господарських справ (Syta, 2002, s. 23). Упорядкування архівів у маєтках Чарторийських покладали на "штатних" архівістів із довірених осіб князівської клієнтели, які водночас виконували функції плєніпотентів – представників власника в судових та адміністративних справах (Черкаська, 2012, с. 22). Серед них особливо вирізнявся Ян Юзеф Вітошинський, котрий у 30-х рр. XVIII ст. розпочав велику працю над упорядкуванням архівів Августа Чарторийського, за що 1754 р. отримав титул "архівіста" (Syta, 2002, s. 35). Вагомий внесок у впорядкування архіву зробив також писар й архіваріус Міхал Дружбацький, котрий у 1752 та 1766 рр. уклав детальні описи актових документів Меджибізького архіву (Buczek, 1958, s. 403).

Фінансове управління у володіннях Чарторийських у 1780-х рр. здійснювали генеральний рахмістр подільських маєтностей Дашкевич, рахмістр Комар і касир Гадзевич (Massy fortune..., 1778, s. 116; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Ці урядники відповідали за ведення фінансової документації, облік прибутків і витрат, а також контроль руху коштів у господарстві (Kargol, 2021, s. 169). Рахмістр Комар, окрім ведення звітності, брав участь в укладанні орендних контрактів, про що свідчить виплата йому 60 злотих на службову поїздки до Клевая (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 14). Касир Гадзевич відповідав за транспортування коштів між маєтками та доставлення доходів із ключів до головної скарбниці при дворі Августа Чарторийського (Księgi percepty i ekspensy..., 1764–1782, s. 5).

Окрему групу становили урядники, що здійснювали контроль за станом господарства – люстратори та ревізори. До їхнього складу входив генеральний ревізор подільських маєтків Блумський (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Точна кількість таких урядників невідома, однак їхня діяльність, імовірно, мала тимчасовий характер. До основних обов'язків люстраторів і ревізорів належали проведення інспекцій, перевірка рахункової документації, а також оцінка ефективності управління та стану господарства в окремих ключах. Відомо, що під час люстрації королівщин Подільського воєводства 1789 р. ці функції виконували кам'янецький чашник Адам Тиравський і червогородський чашник Северин Качковський (Inwentarz Starostwa Kamienieckiego..., 1789, s. 80).

Важливу роль у контролі за судовими та правовими справами відігравала розгалужена мережа плєніпотентів (від лат. *plenipotens* – "наділений повною владою"), які мали постійні або тимчасові повноваження власника

представляти його інтереси. Не всі повірені магната входили до складу офіціалістів – лише ті, хто діяв на підставі офіційних контрактів, виконував доручення згідно з письмовими інструкціями власника й отримував за це винагороду (Zielińska, 2003, s. 269). До їхніх обов'язків належали нагляд за судовими процесами, врегулювання майнових і земельних спорів, ведення юридичної документації та представництво інтересів у земських і градських судах (Serczyk, 1965, s. 32). У Подільському воєводстві нагляд за правовими справами князівських маєтків здійснювали, зокрема, писар летицького гроду Міхал Дружбацький і Ян Павел Луцевський (Plenipotencje, dyspozycje, instrukcje..., 1782, s. 435–437; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 11).

Система винагород і забезпечення урядників.

Винагорода офіціалістів у магнатських маєтках поєднувала грошову платню (*solaria*) з ординарією – натуральним забезпеченням продуктами. Відомості про такі виплати містяться переважно у піврічних фінансових звітах, що заносили до книг господарських прибутків і витрат. Річні винагороди урядників маєтків Чарторийських у Генеральному комісаріаті подільських й українських воєводств зафіксовано також в описах майна, укладених під час поділу спадщини між Ізабелю Любомирською та Адамом Казимиром Чарторийським (табл. 2).

Рівень оплати праці урядників, які здійснювали управління маєтками Чарторийських, відрізнявся залежно від обсягу службових обов'язків і місця в адміністративній ієрархії маєткового управління. Найвищу винагороду отримував генеральний комісар Томаш Бернатович – його річна платня становила 8000 злотих (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 13). Цю суму виплачували зі скарбу окремих ключів, розподіляючи її на сім частин: із Меджибізького ключа видавали 2000 злотих, а з решти – по 1000 (див. табл. 2). За аналогічним принципом здійснювали виплати генеральному рахмістрові й економів, річна винагорода якого становила 5250 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 117). Якщо порівняти ці виплати з оплатою праці урядників в інших магнатських володіннях, зокрема у маєтках волинського воєводи Юзефа Оссолінського, то побачимо, що рівень соляріїв у Чарторийських був помітно вищим. За даними видатків двору Оссолінського у 1769 р., маршалок двору отримував 1800 злотих польських, а генеральний економ – 1600 злотих (Zielińska, 2003, s. 279). Водночас у володіннях Потоцьких генеральний управитель українських маєтків Адам Мощеньський отримував 12 000 злотих річної винагороди – суттєво більше, ніж платня, зафіксована у Чарторийських (Serczyk, 2000, s. 120). Важливо, однак, уточнити: на відміну від Меджибізького комісаріату, що функціонував відносно автономно від княжого двору, головна резиденція Щесного Потоцького містилася в Тульчині, тож А. Мощеньський належав до двірської адміністрації й виконував значно ширше коло функцій, поєднуючи господарські та політичні обов'язки (Rostworowski, 1977, s. 87).

У подільських маєтках, розташованих у Червоногородському повіті, діяв інший тип управління – посаду головного розпорядника обіймав економ або губернатор, якому допомагав писар. Перший із них, що керував Гримайлівським і Товстенським ключами, отримував річну платню в розмірі 2600 злотих, а другий – 2000 злотих (див. табл. 2).

Солярія економів у ключах Комісаріату подільських й українських маєтків різнилася. Економ Меджибізького ключа отримував 800 злотих на рік, у Миколаївському, Сатанівському та Гранівському ключах – по 600 злотих.

Економ Старосинявського ключа отримував із каси скарбу 400 злотих, тоді як у решті ключів – по 300 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 117, 122, 124, 126). У рахунковій книзі Генерального комісаріату за 1799–1800 рр. виплати зросли: на солярія економів Зіньківського та Старосенявського ключів виділяли по 600 злотих річних, що майже вдвічі більше від виплат 1778 р. (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 36, 103). Подібні відмінності

простежуються й у винагородах губернаторів у маєтках Потоцьких, зокрема губернатор Могилева Рогушевський отримував 2000 злотих на рік, слободищинський губернатор Ободинський – 800 злотих, тоді як пан Крижановський – лише 285 злотих (Книга прихода и расхода..., 1777–1793, арк. 135, 27 зв.).

Таблиця 2

Річна винагорода офіціалістів у приватних ключах Чарторійських у Подільському воєводстві (1778), у злотих

Назва	Генеральний комісар	Головний рахмістр і генеральний економ	Економ	Підстарости	Провентові писарі	Ставничі	Лісничі	Міський суддя	Разом
Меджибізький ключ	2000	750	800	2584	300	240	600	800	8074
Зіньківський ключ	1000	750	300	900	–	80	300	–	3330
Миколаївський ключ	1000	750	600	1200	–	–	150	–	3700
Старосинявський ключ	1000	750	400	900	300	150	360	–	3860
Сатанівський ключ	1000	750	600	600	300	–	250	–	3500
Таморудський ключ	1000	750	300	450	200	80	–	–	2780
Гжималівський і Товстецький ключі	–	–	2600	1800	2000	–	620	–	7020
с. Завадинці	–	–	–	–	300	–	–	–	300
с. Черопова	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Грановський ключ	1000	750	600	450	300	80	350	–	3530
Разом	8000	5250	6200	8884	3700	630	2630	800	36094

Джерело: Massy fortune..., 1778, s. 116–142.

Отже, офіціалісти, які виконували однакові обов'язки, отримували різну платню в різних магнатських маєтках. Ба більше, навіть той самий магнат установлював різні розміри винагороди для урядників у межах власних володінь. Отже, рівень виплат залежав від значення конкретного ключа, у якому служив урядник, та від його адміністративної чи господарської ролі. Найвищі солярії традиційно отримували ті, хто працював у ключах, де розташовувалася головна резиденція або адміністративний центр маєтку (Zielińska, 2003, s. 280–281).

Підстарости або адміністратори, відповідальні за управління фільварками, зазвичай отримували річну платню в розмірі 150 злотих. Лише у Меджибізькому ключі їхні винагороди були вищими – середній річний солярій підстарости становив приблизно 235 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 117). З дослідження Катажини Курась відомо, що у 1730-х рр. адміністраторам надавали платню в межах від 100 до 200 злотих на рік, а також натуральне забезпечення продуктами (Kuras, 2010, s. 75.). Це свідчить про відносну стабільність рівня винагород упродовж кількох десятиліть. Однак наприкінці XVIII ст. спостерігаємо тенденцію до поступового зростання цих виплат, зокрема у великих фільварках річна платня зросла до 200 злотих (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 103, 130).

Винагороди офіціалістів, які опікувалися окремими галузями господарства в межах комісаріату, різнилися чи не найбільше. З огляду на спеціалізацію регіону на заготівлі та продаж деревини, працю лісничих оцінювали досить високо – у середньому близько 150 злотих на особу,

що залишалося типовим і для кінця XVIII ст. (Massy fortune..., 1778, s. 124; Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 36). В окремих випадках суми були значно більшими: трьом лісничим Гранівського ключа у 1800 р. виплатили по 250 злотих річної платні кожному, а лісничий Гжималівського ключа у 1778 р. отримував 500 злотих на рік (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 130; Massy fortune..., 1778, s. 131). Ставничі зазвичай отримували близько 80 злотих, тоді як у Старосенявському ключі річна платня ставничого становила 150 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 124). Для порівняння, у володіннях Щесного Потоцького ставничий пан Гурський отримував солярія 54 злотих (Книга прихода и расхода..., 1777–1793, арк. 27 зв.).

Річна платня міського судді, який утримувався зі скарбу Меджибізького ключа, становила 800 злотих (див. табл. 2). Винагороди гродських урядників – суддів, підсудків і писарів – виплачували зі скарбниць Кам'янецького та Летицівського староств. З інструкції Адама Казимира Чарторійського, надісланої Міхалу Дружбацькому, дізнаємося, що ці виплати могли бути як регулярними (річними), так й одноразовими. Генеральний подільський староста особисто розпоряджався щодо їхнього скорочення, зазначаючи: "Оскільки справ у летицівських судах небагато, і, ймовірно, надалі їх може взагалі не бути, сама доцільність підказує, що урядник, який виконує обов'язки судді, не повинен отримувати щорічної платні, а має винагороджуватися пропорційно до виконаних справ" (Czartoryski, 1783, s. 99).

Річна винагорода пленіпотента Чарторійських у правових справах Міхала Дружбацького разом із додатковими виплатами у 1787 р. становила 3526 злотих і 4 гроші та, як й іншим подільським урядникам, виплачувалася зі скарбу комісаріату (*Komisariat międzyboski dóbr...*, 1786–1787, s. 13). Така висока сума була типовою для осіб із найближчого кола довірених клієнтів патрона (Kuras, 2010, s. 75). Водночас робота при гродському суді в Летичеві мала важливе політичне значення, адже виступала інструментом у боротьбі магнатських угруповань за прихильність і лояльність подільської шляхти. Для порівняння, пленіпотент Потоцьких у Летичеві, Нецевич, у 1786 р. отримував 2000 злотих (*Книга прихода и расхода...*, 1777–1793, арк. 102 зв.). Хоча ми маємо лише уривчасті дані про платню урядникам маєтків Потоцьких, можна зауважити, що винагороди в Генеральному комісаріаті Чарторійських були дещо вищими – це робило службу в Межибізькому комісаріаті привабливішою.

Окрему категорію становили одноразові виплати, що часто мали характер винагород за організацію сеймиків, судів чи виконання окремих доручень. З асигнації Адама Казимира Чарторійського, надісланої комісару Томашу Бернатовичу, відомо, що губернатору Кам'янецького староства Чайковському було виплачено 1800 злотих гратифікації (*Kwity i asygnacje...*, 1786–1793, s. 2).

Варто зауважити, що після завершення служби урядники отримували пожиттєві грошові виплати. У 1778 р. на утримання граціалістів – "старих слуг, які перебували на ласкавому хлібі у свого пана" – зі скарбу Генерального комісаріату було виділено 5737 злотих (*Komisariat międzyboski dóbr...*, 1786–1787, s. 15). Розмір таких виплат залежав від характеру та тривалості служби й зазвичай становив від 100 до 160 злотих на рік. Водночас траплялися винятки: так, граціаліст Буяльський із Зіньківського ключа у 1800 р. отримав 360 злотих, а пан Борковський зі Старосенявського ключа – 500 злотих (*Книга рахунків Меджибізького...*, 1799–1800, арк. 36, 103). Досить поширеною була також практика надання пожиттєвих виплат удовам урядників: зокрема, у 1768 р. пані Вітвицькій із Меджибізького маєтку виплачено 150 злотих (*Komisariat międzyboski dóbr...*, 1768, s. 21).

Окрім грошової платні, важливим елементом матеріального забезпечення урядників і фільваркової челяді була ординарія. До неї належали зерно, борошно, м'ясо, риба, молочні продукти, вино, пиво, мед, шкіри, дрова чи сіно для стайнь. Окремі категорії урядників – писарі, економи, архівісти та комісари – додатково отримували свічки або віск, папір і чорнило. Такі видачі здійснювалися регулярно – щомісячно або поквартально – й мали суворобліковий характер із зазначенням імені одержувача та кількості отриманого. Ординарія забезпечувала офіціалістів необхідними ресурсами, підтримувала їхню лояльність і водночас зменшувала навантаження на грошовий скарб маєтків (Serczyk, 1965, s. 31).

Дискусія і висновки

Досвід управління подільськими маєтками Чарторійських показує, що ефективно господарювання у другій половині XVIII ст. було неможливим без розгалуженої адміністрації. Чітка ієрархія урядів – від генерального комісара та генерального економа до економів ключів й адміністраторів фільварків – поєднувалася з мережами спеціалізованих офіціалістів, контролерів і пленіпотентів. Така структура забезпечувала щоденний нагляд, облік і судово-поліційні функції, а водночас давала змогу децентралізувати виконання завдань на великій території. У підсумку сформувалася рання форма "маєткової бюрократії", що спиралася на стандартизовані проце-

дури звітності та регулярні ревізії. Проте власник не був цілковито вилучений із контролю над господарством: регулярні особисті інспекції фільварків, упровадження систем звітності й архівування господарської інформації, постійна кореспонденція з місцевими урядниками, у якій спостерігається зацікавленість як у належному управлінні, так і в раціональному використанні ресурсів – представляє ефективну управлінську модель, що допомагла Чарторійським не лише погасити борги окремих ключів, а й збільшити прибутки.

Стійкість цієї системи ґрунтувалася на лояльності урядників, яку Чарторійські послідовно формували через матеріальну підтримку й турботу про їхній добробут. Високі грошові виплати, щедрі ординарії, одноразові гратифікації та пожиттєве утримання для колишніх урядників і їхніх родин створювали відчуття стабільності та безпеки. Водночас служба в маєтках Чарторійських відкривала можливості кар'єрного зростання – від фінансування освіти коштам князя до здобуття почесних урядів. Така політика сприяла формуванню відданого, кваліфікованого управлінського корпусу, що забезпечував ефективну експлуатацію фільваркової системи, стабільні прибутки та збереження політичного впливу родини в мінливих умовах пізньої Речі Посполитої.

Джерела фінансування. Це дослідження стало можливим завдяки участі автора у грантовій програмі "Research Grants in Ukrainian and Ukrainian-Canadian Studies in the Humanities and Social Sciences, Law, Education, and Library Sciences 2023–2024" від Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Список використаних джерел

- Гелей, С. Д. & Левицька-Ревуцька, О. Є. (2019). Фільваркове господарство у Східній Галичині наприкінці XVIII – на початку XIX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*, 16, 6–26.
- Книга прихода и расхода денежных сумм генеральной кассы именной Потоцких*. (1777–1793). Ф. 49 "Потоцькі" (Оп. 3, Спр. 17, Арк. 1–255), Центральний державний історичний архів України у Києві, Київ, Україна.
- Книга рахунків Меджибізького, Зіньківського, Новокосятинського, Клеванського, Миколаївського, Старосинявського і Гранівського ключів*. (1799–1800). Ф. 5 "Оссолінські" (Оп. 1, Спр. 4357, Арк. 1–154), Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів, Україна.
- Крикун, М. (2011). *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів.
- Овсіньський, Ю. (2001). Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 37(1), 198–213.
- Овсіньський, Ю. В. (2004). Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. [Неопубл. дис. канд. іст. наук]. Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Опис меджибізького двору*. (1754). Ф. 141 "Збір Олександра Чоловського" (Оп. 1, Спр. 1508, Арк. 7), Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів, Україна.
- Предписания графа Потоцкого Станислава генеральной кассе главного управления его именами о выплатах денег шляхте, участвовавшей в сессиях посольских и депутатских сеймиков; ведомости на израсходованные деньги во время сессий сеймиков*. (1778–1790). Ф. 49 "Потоцькі" (Оп. 1, Спр. 9, Арк. 33), Центральний державний історичний архів України у Києві, Київ, Україна.
- Стафійчук, М. В. (2025). Олицька ординація у 1586–1629 роках: функція, структура, механізм функціонування [Дис. доктор філос. з істор. наук, Національний університет "Києво-Могилянська академія"]. Інституційний репозитарій Національного університету "Києво-Могилянська академія". <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/12cee461-319b-4a3d-b72a-7e8b346ebff7>
- Черкаська, Н. О. (2012). Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті: (На прикладі архівів магнаторії Правобережної України). *Український археографічний щорічник*, 16, 7–23.
- Buczek, K. (1958). *Drużbacki Michał. V Polski słownik biograficzny*. Vol. 5 (s. 403). Warszawa–Kraków.
- Butterwick, R. (2022). *Światło i płomień. Odrodzenie i zniszczenie Rzeczypospolitej (1733–1795)*. Wydawnictwo Literackie.
- Chartoryski A. K. (1786, 27 grudnia). [Liat do Jakuba Klembowskiego]. Ф. 4 "Зібрання рукописів Бібліотеки Баворовських" (Оп. 1, Спр. 530, Арк. 21), Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів, Україна.

Czartoryski, A. J. (1904). Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1. Spółka Wydawnicza Polska.

Czartoryski, A. K. (1783, 2 stycznia). [List do Machała Drużbackiego]. (Rkp. 5783, S. 99), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czartoryski, A. K. (1788, 2 maja). [List do Aleksandra Paszkowskiego]. (Rkp. 6042, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czeppe, M. (1999). "Tytułarne" urzędy ziemskie w czasach Augusta III. *Kwartalnik Historyczny*, R. CVI, 77–88.

Ekspensa pieniężne z procentu starostwa kamienieckiego na różne potrzeby w czasie sejmików poselskich. (1790, 16 listopada). (Rkp. 2185, S. 28–30), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Frączyk, T. (2012). *Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*. Kraków.

Inwentarz Starostwa Kamienieckiego Wszystkich Powinności z Intratą y Przyłączoną Arędą. Anno 1789. Wyprowadzony. (1789). F. 7 "Archiwum Skarbu Koronnego" (Dział LVI, Sygn. 103, S. 59–83), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Inwentarze dóbr satanowskich i tarnorudzkich. (1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 63/1, S. 1–135), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Kargol, T. (2021). Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguski na przełomie XVIII i XIX wieku. *Galicja. Studia i materiały*, 7, 163–191. <https://doi.org/10.15584/galisim.2021.7.8>

Kicińska, U. (2024). Powinności zarządcy majątku szlacheckiego w czasach saskich na przykładzie dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej. *Saeculum Christianum*, 31(2), 113–125. <https://doi.org/10.21697/sc.2024.31.2.8>

Klucz międzyboski. (1749–1750). (Rkp. 8228, S. 35), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1768). (Rkp. 7663, S. 39), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1786–1787). (Rkp. 7677, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Księgi percepty i ekspensy Augusta Aleksandra a następnie Adama ks. Czartoryskich. (1764–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 139/6, S. 27), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Kuras, K. (2010). *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*. Kraków.

Kwity i asygnacje, w tym podpisane przez J. Witte'go, T. Bernatowicza, Adama Kaz. Czartoryskiego. (1786–1793). (Rkp. 7905, S. 8), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Majewska-Maszkowska, B. (1976). *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Massy fortun. Oczystey laśnie Oświeconego Augusta Alexandra na Kłewaniu y Żukowie Xiążęcia Jegomości Czartoryskiego wojewody generała Ziem Ruskich, generała leutnanta wojsk lego Królewskiej Mości y Rzeczypospolitej Naiwyższego pułkownika regimentu pieszego gwardii koronnej, kawalera orderów Orła Białego y świętego Andrzeja. Macierzystey. (1778). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 358, S. 1–142), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Miłuński, M. (2009). "Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669". V U. Augustyniak (Red.), *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVII w.)* (s. 195–283). Warszawa: Wydawnictwo DiG, Instytut Historyczny UW.

Plenipotencje, dyspozycje, instrukcje, kontrakty służbowe, informacje oficjalistom dawane do szczególnych obowiązków, gracje. (1782, 29 maja). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 174, S. 435–437), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich. (1643–1843). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 361, S. 1–45), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Rostworowski, E. (1977). Moszczeński Adam. V *Polski słownik biograficzny*. Vol. 22 (pp. 87–91). Warszawa.

Schultz, F. (1956). *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*. Warszawa.

Serczyk, W. (1965). *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa.

Serczyk, W. (2000). Korespondencja oficjalistów w dobrach Potockich na Ukrainie w drugiej połowie XVIII wieku. V *Poprzez Stulecia księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin* (ss. 119–125). Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica".

Soroka, J. (1881). Pamiętnik Jerzego Soroki paza i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. *Tygodnik Ilustrowany*, 1881, 2, 188–190.

Sumariusze rachunków generalnych klucza satanowskiego, tarnorudzkiego i dóbr wiszniowieckich. (1782–1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 100/1, S. 1–118), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Sumariusze rachunków klucza satanowskiego, tarnorudzkiego, dóbr wiszniowieckich i starostwa kamienieckiego. (1770–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 99/1, S. 1–115), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Summaryusz królewsczyzn w całej Koronie Polskiej, z wyrażeniem possessorów y siła, która płaci roczney kwarty. Spisany 1770 roku. (1770). (Rkp. 915, S. 97), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Syta, K. (2002). Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego. *Archiwista Polski*, 2, 23–35.

Zielińska, T. (2003). Oficjalisci w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy. V M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński (Red.), *Świat pogranicza* (ss. 267–281). Warszawa.

References

Account Book of the Medzhybizh, Zinkiv, Novokostiantyniv, Klevan, Mykolaiv, Starosyniava and Hraniv Keys. (1799–1800). F. 5 "Ossoliński" (Op. 1, Apr. 4357, Ark. 1–154), Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].

Book of Income and Expenditure of the General Treasury of the Potocki Estates. (1777–1793). F. 49 "Potocki" (Op. 3, Spr. 17, Ark. 1–255), Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Buczek, K. (1958). *Drużbacki Michał*. In *Polski słownik biograficzny*: Vol. 5 (p. 403). Warszawa–Kraków

Butterwick, R. (2022). *Światło i płomień. Odrodzenie i zniszczenie Rzeczypospolitej (1733–1795)*. Wydawnictwo Literackie.

Cherkaska, N. O. (2012). Sources on the History of Private Archival Studies in the 18th Century: (On the Example of the Archives of the Magnates of Right-Bank Ukraine). *Ukrainian Archival Yearbook*, 16, 7–23 [in Ukrainian].

Czartoryski A. K. (1786, 27 grudnia). [Letter to Jakub Klembowski]. F. 4 "Manuscript Collection of the Bavorovskiy Library" (Op. 1, Spr. 530, Ark. 21), Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].

Czartoryski, A. J. (1904). Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.

Czartoryski, A. K. (1783, 2 stycznia). [List do Machała Drużbackiego]. (Rkp. 5783, S. 99), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czartoryski, A. K. (1788, 2 maja). [List do Aleksandra Paszkowskiego]. (Rkp. 6042, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czeppe, M. (1999). "Tytułarne" urzędy ziemskie w czasach Augusta III. *Kwartalnik Historyczny*, R. CVI, 77–88.

Description of the Medzhybizh Court. (1754). F. 141 "Oleksandr Cholovskiy Collection" (Op. 1, Spr. 1508, Ark. 7), Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].

Ekspensa pieniężne z procentu starostwa kamienieckiego na różne potrzeby w czasie sejmików poselskich. (1790, 16 listopada). (Rkp. 2185, S. 28–30), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Frączyk, T. (2012). *Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*. Kraków

Helej, S. D., & Levytska-Revutska, O. E., (2019). Manor economy in Eastern Galicia at the end of the 18th– the early 19th century. *Herald of Lviv University of Trade and Economics. Humanitarian Sciences*, 16, 6–26 [in Ukrainian].

Inwentarz Starostwa Kamienieckiego Wszystkich Powinności z Intratą y Przyłączoną Arędą. Anno 1789. Wyprowadzony. (1789). F. 7 "Archiwum Skarbu Koronnego" (Dział LVI, Sygn. 103, S. 59–83), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Inwentarze dóbr satanowskich i tarnorudzkich. (1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 63/1, S. 1–135), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Kargol, T. (2021). Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguski na przełomie XVIII i XIX wieku. *Galicja. Studia i materiały*, 7, 163–191. <https://doi.org/10.15584/galisim.2021.7.8>

Kicińska, U. (2024). Powinności zarządcy majątku szlacheckiego w czasach saskich na przykładzie dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej. *Saeculum Christianum*, 31(2), 113–125. <https://doi.org/10.21697/sc.2024.31.2.8>

Klucz międzyboski. (1749–1750). (Rkp. 8228, S. 35), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1768). (Rkp. 7663, S. 39), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1786–1787). (Rkp. 7677, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Krykun M. (2011). *Podolian Voivodeship in the 15th–18th Centuries: Articles and Materials*. Lviv [in Ukrainian].

Księgi percepty i ekspensy Augusta Aleksandra a następnie Adama ks. Czartoryskich. (1764–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 139/6, S. 27), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Kuras, K. (2010). *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*. Kraków.

Kwity i asygnacje, w tym podpisane przez J. Witte'go, T. Bernatowicza, Adama Kaz. Czartoryskiego. (1786–1793). (Rkp. 7905, S. 8), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Majewska-Maszkowska, B. (1976). *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Massy fortun. Oczystey laśnie Oświeconego Augusta Alexandra na Kłewaniu y Żukowie Xiążęcia Jegomości Czartoryskiego wojewody generała Ziem Ruskich, generała leutnanta wojsk lego Królewskiej Mości y

Rzeczpospolitej Naiwyższego pułkownika regimentu pieszego gwardii koronney, kawalera orderów Orła Białego y świętego Andrzeja. Macierzystey. (1778). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 358, S. 1–142), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Miłuński, M. (2009). "Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669." In U. Augustyniak (Red.), *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVIIIw.)* (pp. 195–283). Wydawnictwo DiG, Instytut Historyczny UW.

Orders of Count Stanisław Potocki to the General Treasury of the Main Administration of His Estates on the Payment of Money to the Nobility Participating in Envoys' and Deputies' Sejmik Sessions; Statements of Expenditures during Sejmik Sessions. (1778–1790). F. 49 "Potocki" (Op. 1, Spr. 9, Ark. 33), Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Ovsinskyi, Y. (2001). The Folwark Administration of Michał Rzewuski's Podolian and Volhynian Estates in the 1740s–1770s. *Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 37(1), 198–213 [in Ukrainian].

Ovsinskyi, Y. (2004). Folwark Economy in the Podolian Voivodeship of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the 18th Century [Candidate dissertation]. Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].

Plenipotencje, dyspozycje, instrukcje, kontrakty służbowe, informacje oficjalistom dawane do szczególnych obowiązków, gracie. (1782, 29 травня). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 174, S. 435–437), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich. (1643–1843?). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 361, S. 1–45), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Rostworowski, E. (1977). Moszczeński Adam. In *Polski słownik biograficzny*. Vol. 22 (pp. 87–91). Warszawa.

Schultz, F. (1956). *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*. Warszawa.

Serczyk, W. (1965). *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa.

Serczyk, W. (2000). Korespondencja oficjalistów w dobrach Potockich na Ukrainie w drugiej połowie XVIII wieku. In *Poprzez Stulecia księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin* (pp. 119–125). Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica".

Soroka, J. (1881). Pamiętnik Jerzego Soroki paza i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. *Tygodnik Ilustrowany*, 2, 188–190.

Stafiichuk, M. (2025). The Olyka majorat (ordynacja) in 1586–1629: Foundation, Structure, Mechanism of Functioning. [PhD dissertation. National University of Kyiv-Mohyla Academy]. PQDT Open. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/12cee461-319b-4a3d-b72a-7e8b346ebff7> [in Ukrainian].

Sumariusze rachunków generalnych klucza satanowskiego, tarnorudzkiego i dóbr wiszniowieckich. (1782–1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 100/1, S. 1–118), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Sumariusze rachunków klucza satanowskiego, tarnorudzkiego, dóbr wiszniowieckich i starostwa kamienieckiego. (1770–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 99/1, S. 1–115), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Summaryusz królewskich w całej Koronie Polskiej, z wyrażeniem possessorów y siła, która płaci roczney kwarty. Spisany 1770 roku. (1770). (Rkp. 915, S. 97), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Syta, K. (2002). Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego. *Archiwista Polski*, 2, 23–35.

Zielińska, T. (2003). Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy. In M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński (Red.), *Świat pogranicza* (pp. 267–281). Warszawa.

Отримано редакцією журналу / Received: 11.11.25

Прорецензовано / Revised: 10.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 14.12.25

Mariia HAISENIUK, PhD Student

ORCID ID: 0009-0008-8110-1589

e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine

ADMINISTRATION OF THE CZARTORYSKI ESTATES IN THE PODOLIAN VOIVODESHIP DURING THE LATE 18TH CENTURY

Background. In the second half of the eighteenth century, magnate estates were a significant part of the economic life of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Among them, the Podolian estates of the Czartoryski family were among the largest and best organised private properties of the period. Their system of administration combined central financial control with local management, helping to create an early form of estate bureaucracy and to maintain economic stability.

Methods. The study is based on the principles of historicism and objectivity. It applies source analysis, comparative and structural-functional methods, together with elements of a prosopographical approach.

Results. The management of the Czartoryski estates in Podolia followed a clear hierarchy of officials – from the general commissioner and general economist to local estate managers (key economists), administrators of manorial farms (folwarks), and specialised officers who supervised servants, craftsmen, and peasants. This system allowed for effective supervision, regular reporting, and constant communication between local officials and the owners. Pay levels depended on duties and on the importance of the administrative unit in which the official served. Remuneration included cash payments, provisions in kind, one-off bonuses, and lifelong pensions.

Conclusions. The Czartoryski family's experience in managing their Podolian estates shows that the efficiency of a large estate depended not only on its size but also on the quality of its administration. Their decentralised system, based on personal trust and loyalty, combined control with flexibility. Through fair rewards and care for their employees, the Czartoryskis created a stable administrative structure that supported economic growth and strengthened the family's political position in the second half of the eighteenth century.

Keywords: magnate estate, Czartoryski family, officials, estate administration, Podolian Voivodeship, nobility, Polish–Lithuanian Commonwealth.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.